

УДК 94(477=512.145)"12/14":903.4(477.64)

ДО КІЛЬКОСТІ ЗОЛОТООРДИНСЬКИХ ГОРОДИЩ В
УРОЧИЩІ КУЧУГУРИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ДОСЛІДЖЕННЯ

Михайло Єльніков,
доцент, к.і.н.,
доцент кафедри всесвітньої історії
Запорізького національного
університету

Писемні, картографічні та археологічні джерела вказують на існування в урочищі Кучугури декількох городищ часів Золотої Орди. Достовірність і суперечливість цих даних неодноразово піддавалася критиці. Курцемаль, Мамаїв Сарай, Актар-Мечеть, Карачокрак, Великі і Малі Кучугури – одне чи декілька городищ. Утворення Каховського водосховища призвело до затоплення Великого Лугу з його археологічними пам'ятками. В умовах обміління зони водоймища внаслідок підриву російськими окупантами Каховської ГЕС 2023 р. з'явилася можливість встановлення їх числа і локалізації.

Ключові слова: урочище Кучугури, Конка, Янчокрак, Карачокрак.

Written, cartographic and archaeological sources indicate the existence of several settlements of the Golden Horde in the Kuchugury tract. The veracity and inconsistency of these data have been repeatedly criticized. Kurtsema, Mamaiv Sarai, Aktar-Mosque, Karachokrak, Veliki and Mali Kuchuguri – one or more hillforts. The formation of the Kakhovsky Reservoir led to the flooding of the Great Meadow with its archaeological sites. In the conditions of shallowing of the reservoir zone as a result of the Russian occupiers blowing up the Kakhovskaya HPP in 2023, it became possible to determine their number and localization.

Keywords: tract Kuchuguri, Konka, Yanchokrak, Karachokrak.

Традиційно в урочищі Кучугури, на Великому Лузі, за археологічними даними, виокремлюють одне городище часів Золотої Орди – Кучугурське або

Великі Кучугури, розташоване за 30 км на південь від м. Запоріжжя. За В.Й. Довженком: «стародавнє місто знаходилося в східній частині Великих Кучугур» на площі 10 га [1, с. 175], більша частина якого була затоплена Каховським водосховищем (Рис. 1).

Використання порівняльного і картографічного методів дозволяє виокремити за писемними, картографічними і археологічними джерелами на ділянці між правим берегом р. Конки і р. Карачекрак щонайменше чотири «татарські» городища, що відомі під різними назвами – Курцемаль, Мамаїв Сарай, Актар-Мечеть, Карачокрак, Великі і Малі Кучугури. Постає питання: чи є вони однією пам'яткою, чи є окремими городищами і головне – чи існували вони в один час, або в різні періоди Золотої Орди. Це дасть змогу визначити, чи відродилося тут після погромів військ Тимура і продовжило існування міське життя з другої чверті XV і до початку XVI ст. [1, с. 192–193; 2, с. 380; 3, с. 30–31].

Перші писемні дані з локалізації городищ в урочищі Кучугури, вище Аталикової долини, зустрічаємо у «Щоденнику» легата австрійського імператора Рудольфа II Е. Лясота, відправленого у 1594 р. до запорозьких козаків Базавлуцької Січі: «3 липня. ... пройшли повз дві річки Карачокрак і Янчокрак, що також впадають у Дніпро з татарського боку, напроти – Біла гора на руському березі. Далі пройшли мимо Кінської Води, яка тут вперше зливається з дніпровською затокою і утворює острів, де є древнє городище Курцемаль ...» (Kurzemal, Kurssemal) [17, с. 212]. Тож, цей острів повинен бути напроти сіл Малокатеринівка і Приморське, на відстані 16–17 км від м. Запоріжжя (Рис. 2).

«Книга Великому кресленню», складена після 1552 р. (дійшла до нас у редакції 1627 р.) також вказує на одне місто нижче р. Московки: «А ниже Московки реки пала в Днепр речка Чекра; да ниже Московки 30 верст, с Крымской стороны 30 верст, на Днепре городок Мамаев Сарай» [7, с. 111].

Під Чекрою слід розуміти р. Карачокрак [11, с. 241)], розташованої за 37 км від р. Мокра Московка.

Найбільшу кількість «давніх руїн» між річками Янчокрак і Карачокрак подає військовий інженер С. І. Мишецький, який у 1736–1740 рр. перебував на Запорожжі, де керував спорудженням ретраншементу Нової Січі. С.І. Мишецький перераховує на лівому березі Дніпра, нижче р. Велика Московка, місто і два городища (з «прив'язкою» до ретраншементів росіян, побудованих під час російсько-турецької війни 1736–1739 рр.): «7 ... На оной Конской реке, близ соединенія ея к Днепру, в степи, построен был от Россіян в 756 г. рентранжамент с редутами. На оной же Конской реке у самого Днепра имелся издревле город, называемой Замык, гд была прежнихъ Татарскихъ владельцов столица, и во ономъ городе имелось 700 мечетей. 8 река Янчекрак, разстояніем от Конской 20 верстъ; теченіе имеет из степи 100 верстъ. От онаго Янчекрака разстояніем в низ по Днепру 10 верстъ имелось городище, и в нем было мечетей много, а званія оному городищу неизвестно. 9 река Карачекрак, разстоніемъ от Янчекрака 20 верст; теченіе имеет из степи 100 верстъ. На оной реке имелся город Нагайской, а званіе оному по реке Карачекрак. Тут же от Россіян в 736 году был построен редут» [8, с. 27–28].

Описуючи етимологію назви річки Карачекрак краєзнавець В.Г. Фоменко вказував, що «Велике ногайське поселення поблизу гирла називалося теж Карачекраком, біля руїн якого «от россиян в 1736 году был построен редут»» [13, с. 44]. В того ж В.Г. Фоменка далі зустрічаємо: «Підгірне – село під горою на березі р. Карачекрак, колишньої притоки р. Конки, що нині впадає в Каховське водоймище. В XIV–XVI ст. поблизу теперішнього Підгірного було велике татарське поселення, яке називалося за іменем річки – Карачекрак» [13, с. 79]. Не зрозуміло, чи йдеться мова про одну пам'ятку, чи дві.

На мапах Г. де Боксета 1751 р. (Рис. 3) і Я.Ф. Шмідта 1769 р. (Рис. 4) на правому березі р. Конка позначено «Мечеть». На мапі італійського

картографа Річчі Занноні 1767 р. також нижче правого берега Конки зафіксовано городище як «Актар-Мечеть», а трохи вище, на о. Луг (Lug) – ретраншемент (Рис. 5: 1–2), що перегукується з даними С.І. Мишецького. Тож, можливо «місто Замик» і «Актар-Мечеть» є однією пам'яткою. Д.І. Яворницький наприкінці XIX ст. відзначав, що в урочищі Кучугури є залишки міста, відзначені на мапі Р. Занноні як «Актар-мечеть», переводячи цю назву як «пуста мечеть» [18, с. 158, 165–166]. Дослідник вказує, що вище гирла Конки, на лівому її березі знаходиться велике городище, де зустрічалися «різні залишки старовини», серед яких: посуд, зброя і бронзові дзеркала. На городищі ним було розкопано одне поховання в ящику «типу гроба», серед знахідок – залишки головного убору [18, с. 166].

Також Д. І. Яворницьким у 1903–1905 рр. біля с. Веселе Мелитопольського повіту Таврійської губернії (сучасне с. Веселянка Запорізького району), на правому березі р. Конка досліджене «тюрксько-татарське» городище XIII–XIV ст. [19, с. 146–147]. Опис пам'ятки відсутній, а знахідки, що надійшли до Катеринославського музею ім. О.М. Поля (сучасний музей ім. Д.І. Яворницького в м. Дніпро), складались з оброблених кам'яних плит, квадратної цегли, фрагментів поливної та неполивної гончарної кераміки, деталей спорядження коня. Серед нумізматичного матеріалу – дирхеми і пули золотоординських ханів Кільдибека і Мухаммед-Булака карбування міст Азаку 763 р. х. та Орди 771–786 рр. х., два дирхеми кінця XIV – початку XV ст., 4 невизначених пула XIV ст. [4, с. 97–99]. Відзначимо, що пам'ятку у с. Веселе він ніколи не ототожнював з городищем «Актар-Мечеть».

Я.П. Новицький – засновник і перший директор краєзнавчого музею в м. Олександрівськ (Запоріжжя), в урочищі Кучугури розрізняв два «турецьких» городища – Велике і Мале. Він відзначає, що у 1891 р. граф І.В. Канкрин передав йому частину мідної труби, виявленої на «Великому городищі». У 1901 р. він оглянув «Велике городище», яке, за його вказівками,

розташовувалося за 7 верст від с. Біленьке. За його спостереженнями, до повені 1845 р. на Дніпрі це городище було довгим і широким. Розміри городища в довжину 340 кроків, у ширину 120, по колу – 760 кроків. Щороку його площа зменшується. Тут зустрічалися у великій кількості людські кістки, фрагменти керамічних труб і посуду, срібні монети, випалена цегла. Дослідник вказує, що на «Малому городищі» також було місто, де знаходили випалену цеглу, кам'яні фундаменти будівель, монети і посуд. Окремі знахідки з «Малого городища» потрапили до Катеринославського музею ім. О.М. Поля [9, с. 195–197, 201].

Краєзнавець А.Ф. Кащенко також розрізняв в урочищі Кучугури Велике і Мале городища. Він неодноразово оглядав пам'ятки з 1882 по 1916 рр., відзначаючи, що будівельний матеріал активно використовувався поміщиками для своїх «економій» [6, с. 410–413]. На 1916 р. від зазначав, що «Велике городище од р. Лопушки пів-версти на схід, а «Мале» між Змійкою та Лопушкою за п'ять верст од першого» [5, с. 71–73].

Після спорудження Каховського водоймища культурний шар золотоординських городищ почав руйнуватися. Тут знаходили різні речі, частина яких потрапила до фондів Національного заповідника Хортиця і Запорізького обласного краєзнавчого музею (ЗОКМ). У 1962–1971 рр. запорозьким краєзнавцем і нумізматом В. М. Шовкуном в урочищі Кучугури, в його південній частині, було зібрано 3712 монет [16, с. 31], більша частина яких потрапила до ЗОКМ.

Після створення Каховського водосховища урочище Кучугури перетворилося на ряд островів, розташованих за 10–12 км на північний захід від м. Василівка. За мапами 1969 р. Василівського лісництва Запорізького лісгоспзагу в урочищі Великі Кучугури нараховувалося 12 островів площею 66 га. Тож, можливо розміри городища, зазначені В.Й. Довженком, є применшеними. Та і сам дослідник визначав, що «На захід, південний захід і південь від городища було виявлено 20 пунктів з рештками від зруйнованих

стародавніх будівель з каменю і цегли. Ці пункти знаходились на значній відстані від городища і один від одного на великому просторі, що займав загалом майже всю площу Великих кучугур [1, с. 176]. Так, один з розкопів було закладено за 1 км на південний захід від городища (розкоп VI), де відкрито садибу «багатого феодала» [1, с. 176, 187–191].

Постановою Ради Міністрів СРСР від 28.10.1974 р. урочище Кучугури було оголошено орнітологічним заказником республіканського значення, що ускладнило грабування пам'ятки. Лише у 1977 р., напередодні 600-річчя Куликівської битви, в урочищі Кучугури розпочалися археологічні роботи експедицією ЗОКМ (1977–1981 р.). На 1977 р. на городищі Великі Кучугури нараховувалося 20 островів, умовно розділених на три групи архіпелагів: північний – о. Качиний, по центру – Рибачий і південний – о. Квакі (Рис. 6). Перша група мала підвищення до 3 м, середня – до 4 м, південна – 7–8 м. Роботи були зосереджені, головним чином, на о. Качиний і Рибачий (самий північний в групі – Рибачий I), мису о. Квакі. Дослідження відбувалися безпосередньо як на суші, так і проводилися підводні обстеження [14, с. 40–44]. Виявлені залишки будівель, поховання, монети, керамічні і металеві вироби [15, с. 398–399], датовані попередньо кінцем XIV – початком XV ст. [10, с. 308–309]. Можливо, що в північній частині городища Великі Кучугури життя відродилося після походу до Дніпра (р. Узі) військ Тамерлана.

Щодо городища Карачокрак (за С.І. Мишецьким), то його можливо ототожнити з селищем другої половини XIV ст., розташованого у балки Криничної (що виходила до р. Карачокрак), на південній околиці с. Верхня Криниця. Воно виявлено у 1993 р. поблизу мусульманського могильника (виявлено у 1979 р.) того ж періоду [12, с. 5–7].

У висновку можемо зробити припущення, що урочище Кучугури в минулому являло собою значний острів (у Е. Лясоти – о. Луг; на інших мапах – о. Великий Луг), витягнутий з півночі на південь до 15–20 км. Його відокремлювали від корінного лівого берега протоки річок Конки, Янчокрака

і Карачокрака. Міське життя зосереджувалося на всій цій ділянці. За тривалий період культурний шар пам'ятки знищувався як внаслідок повеней на Дніпрі, так і в результаті господарчої діяльності. Тож при обстеженні цієї ділянки Великого Лугу в майбутньому слід враховувати цей факт. Не виключено, враховуючи характерні особливості садибної забудови золотоординських міст, окремі його частини отримали й різні назви.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Dovzhenok V.I. Tatarske misto na Nyzhnomu Dnipro chasiv piznoho serednovichchia. *Arkheolohichni pamiatky URSS*. 1961. T. X. S. 175–193.
2. Elnikov M.V. Yzdelyia yz metalla horodyshcha Bolshye Kuchuhury (podemnyi materyal 1950–1970-kh hh.). *Stratum Plus*. 2021. № 5. S. 379–396.
3. Yelnykov M.V. Rezydentsiia bekliarbeka Mamaia i misto Ordu (do 60-richchia doslidzhennia Kuchuhurskoho horodyshcha). *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2013. Vyp. XXXVI. S. 28–32.
4. Kataloh Ekaterynoslavskoho oblastnoho muzeia ymeny A.N. Polia. *Arkheolohyia y etnohrafyia. Ekaterynoslav : Typohrafyia Huberskoho zemstva*, 1910. 426 s.
5. Kashchenko A. Velykyi Luh Zaporozhskyy. *Katerynoslav : Typo-Lytohrafyia Ekaterynynskoi zhel. dorohy*, 1917. 106 s.
6. Kashchenko A. Opovidannia pro slavne viisko zaporozke nyzove. *Dnipropetrovsk : SICH*, 1991. 494 s.
7. Knyha Bolshomu Chertezhu / Pod red. K.N. Serbynoi. Moskva-Lenynhrad : Yz-vo AN SSSR, 1950. 228 s.
8. Myshetskyi S. Ystoryia o kozakakh zaporozhskykh, kak onye yz drevnykh let zachalysia, y otkuda svoe proyskhozhdenye ymeiut, y v kakom sostoianyy nyne nakhodiatsia. *Chteniia v ymperatorskom obshchestve ystoryy y drevnostei rossyiskyykh pry Moskovskom unyversytete*. 1847. № 6. S. 4–35.
9. Novytskyi Ya. Tvory v 5-ty tomakh / Ya. Novytskyi. *Zaporizhzhia : PP «AA Tandem»*, 2007. T. 2. 510 s.

10. Popandopulo Z.Kh., Tykhomolova Y.R. Yssledovanyia Zaporozhskoho kraevedcheskoho muzeia. *Arkheolohycheskye otkrytyia 1981 h.* Moskva, 1983. S. 308–309.
11. Slovnyk hidronimiv Ukrainy / Redkol. : K.K. Tsiluiko (holova) ta in. Kyiv : Naukova dumka, 1979. 781 s.
12. Tykhomolova Y.R. 1997. Poselenye y mohylnyk XIV v u s. Verkhniaia Krynytsa. *Drevnasty Stepnoho Podneprovya y Kryma*. Vyp. VI. S. 5–9.
13. Fomenko V.H. Zvidky tsia nazva? Dnipropetrovsk : Promin, 1969. 103 s.
14. Shapovalov H. Dneprovskaia Atlantyda. Sportsmen-podvodnyk. 1979. № 56. S. 40–44.
15. Shapovalov H.Y., Borysov V.E. 1978. Raboty na srednevekovom horodyshche Bolshye Kuchuhury. *Arkheolohycheskye otkrytyia 1977 h.* Moskva : Nauka, 1978. S. 398–399.
16. Shovkun V.M. Monety otkryvaiut nazvanye. *Arkheolohycheskye poysky*. Zaporozhe, 1972. Biulleten I. S. 31–34.
17. Shchodennyk Erikha Liassoty iz Stebleva (1588–1594). Memuary do istorii pivdennoi Rusi. Vypusk I (XVI st.). *Mykhailo Lytvyn, B. de Vizhener, L. Horetskyi, E. Liassota / Per. z ros. T.S. Zavhorodnoi; Peredmovy V.S. Moroza; Khudozh. oform. A.P. Derevianka*. Dnipropetrovsk : Sich, 2005. S. 159–218.
18. Evarnytskyi D.Y. Volnasty zaporozhskykh kazakov: ystoryko-topohrafycheskyi ocherk. Sankt-Peterburh : Typo-lytohr. y foto P.Y. Babkyna, 1898. 405, VI, [1] c.
19. Evarnytskyi D.Y. Dnevnyky raskopok. *Trudy XIII AS*. Moskva, 1907. T. I. S. 118–157.

Рис. 1. Ділянки розкопів 1953 р. Горностаївської експедиції.

Рис. 2. Уроцище Кучугури на армійській мапі США 1956 р. (по картам 1941–1943 р.).

Рис. 3. Фрагмент «Генеральной мапи ... 1751 р.» Г. де Боксета.

Рис. 4. Фрагмент «Пограничной мапи ... 1769 р.» Я.Ф. Шмідта.

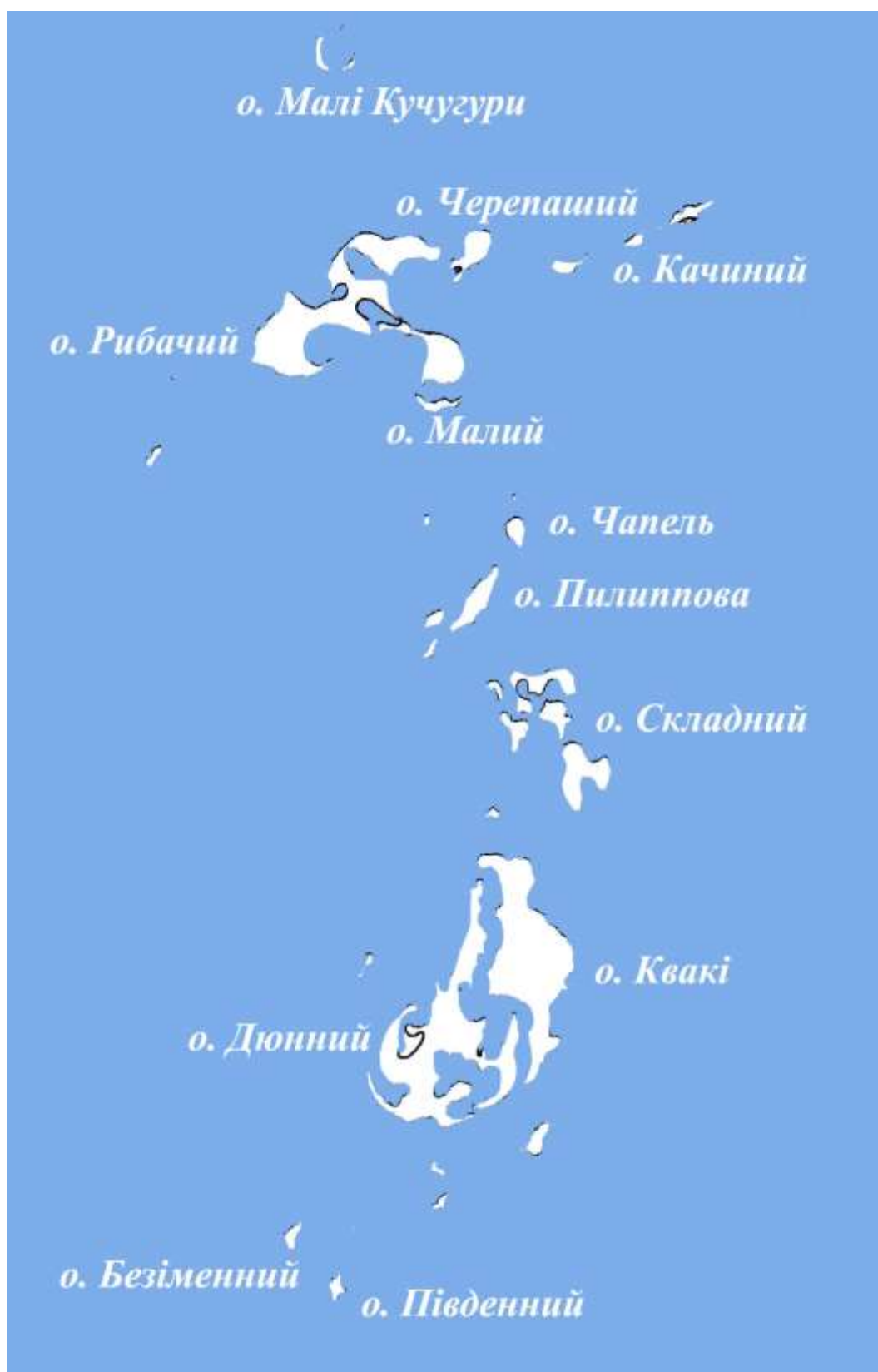

Рис. 6. Острова урочища Кучугури.